

ԴՎԻՆ ԱՄՐՈՑ-ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Գայանե Քոչարյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *ամրոց-սրբավայր, շարունակական զարգացում, պատմա-մշակութային համատեքստ, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն, «երկրներ» արքայանիստ քաղաք:*

Հոդվածում ներկայացված է Դվին հնավայրի մ. թ. ա. III հազարամյակից սկսած մինչև մ. թ. IV դարն ընդգրկող մշակութային շերտերում ամրոց-սրբավայր գույգի ավանդապահ տեսականության բնութագիրը: Պատմամշակութային ժառանգականության հենքի վրա նորովի է վերանայվում հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրների առկա տեղեկատվությունը: Նման մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռում ուրվագծելու ժառանգված իրողությունների զարգացման բնականոն ընթացքի ուղին Դվին բազմաշերտ հնավայրում:

Նախաբան. Դվինի ցարդ հայտնի, մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից ոչ ուշ թվագրվող հնագույն շերտն ընդգրկում է ամբողջ բլուրը և հարող հարավարևմտյան տարածքը: Առկա տվյալները չեն բացառում բլրի գագաթային հարթակի բնական եզրագծով կառուցված, ժամանակին բնորոշ կիկլոպյան պարսպի և ծխապաշտամունքային արարողությունների ընդհանուր սրբատեղիի գոյության հնարավորությունը¹:

¹ Քոչարյան Գ. Գ., Դվին բազմաշերտ հուշարձանի ձևավորման ընթացքը // Հանդես ամսօրեայ, 2017, թիւ 1-12, էջեր 2-5:

Մ. թ. ա. II-I հազարամյակների սահմանագլխին Ոստան Հայոց գավառի մոտավոր սահմաններում, Էթիունյան (վաղերկաթիդարյան՝ մ. թ. ա. X-VIII դդ.) *բնակատեղիների* շարքում Դվին ամրոց-սրբավայրն առանձնանում էր որպես «արքունի քաղաք»²: Գետնախարսիի հսկայածավալ քարերը՝ միմյանց հետ ամրացված կավե շաղախով, վերնամասը շարված հում աղյուսով հզոր պատվարի աղճատված մնացորդները հավաստում են բլրի գագաթի կառուցապատված հարթակը բոլորող պարսպագոտու երբեմնի առկայության մասին: Իսկ պատկերագրող կավե զոհարանները՝ տարատեսակ ծիսական խեցանոթներով, սերմնագրող պատկերով կավե կուռք-արձանիկներով, շարժական օջախ-կրակարաններով, վկայում են մեհյանների գոյությունը, հատկապես՝ բլրի հարավարևմտյան ստորոտին³:

Հարություն Մարտիրոսյանը իր գիտական գործունեության ընթացքում անդրադարձել է Դվինի պատկերագրող զոհարանների խորհրդապաշտական ենթատեքստում սքողված տեղեկատվության մեկնությանը⁴: Համեմատական վերլուծության հնարավորությունների հետևողական օգտագործմամբ նա վերծանում է իմաստաբանական հնամենի, վաղնջական խորհրդանշան-գաղափարագրեր՝ երկրային և երկնային երևույթների համակցություններ, տոտեմական-աստեղային պատկերացումներ (կենդանակամար, համաստեղություններ, արևանշաններ, երկնային և երկրային ջրեր, սրբացված լեռներ և այլն), այսինքն՝ ժամանակի բնապաշտական աշխարհայեցողությանը բնորոշ համատիեզերական ըմբռնումներ: Իմաստաբանական որոշ ընդհանրությունների ծիսապաշտամունքային բովանդակության ակունքները հեղինակը փնտրում և բացահայտում է դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակի հնագիտական նյութի պատկերագրության հորինվածքներում և ժայռապատկերներում: Հ. Մարտիրոսյանի բացահայտած բնապաշտական ավանդույթների կենսունակությունն ու շարունակելիությունը հավաստող մեկնությունների ամբողջությունը անառարկելի կարևորություն ունի՝ անփոխարինելի բանալի է Դվինի նաև հաջորդ՝ անտիկ շրջանի աշխարհընկալումը, իմաստասիրական հայեցողությունն ըմբռնելու, վերծանելու տեսանկյունից:

Մ. թ. ա. VIII դ. առաջին քառորդին՝ Վանի թագավորության լայնածավալ նվաճումների տարիներին, վարչական և պաշտամունքային այս խոշոր կենտրոնը հիմնահատակ կործանվում և հրկիզվում է (հմմտ. Մեծամորի, Կարմիր բլուրի «արքունի քաղաքների» համաժամանակյա ավերված, «հրդեհված շերտերը»⁵):

Դվին ամրոցի դիրքը վերստին արժևորվում է անտիկ ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. II դարի 70-ականներից սկսած՝ որպես նորաստեղծ Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիսային դարպասի մատույցների պաշտպանությունը վերահսկող ամրաշինական

² **Խանգաղյան Է. Վ.**, Էլառ-Դարանի, Երևան, 1979, էջ 126: Տե՛ս նաև **Քոչարյան Գ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջեր 5-10:

³ **Կոշնարեա Կ. Խ.** Древнейшие памятники Двина. Ереван, -1977. сс. 11-28.

⁴ **Մարտիրոսյան Հ. Ա.**, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան, 1973, էջեր 32-33:

⁵ **Խանգաղյան Է. Վ., Մկրտչյան Կ. Հ., Պարսամյան Է. Ս.**, Մեծամոր, Երևան, 1973, էջեր 56-57: **Կոշնարեա Կ. Խ.**, նշվ., աշխ., էջեր 107-108:

հենակետ: Վերակառուցվում են Դվին բլրի գագաթի հարթակն օղակող պարսպագոտին, որոշ հատվածներում նաև կից կացարանները՝ մասամբ պահպանելով նախորդ՝ մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբի հատակագծային ցանցը: Այս սահմանափակ (0, 5 հա) տարածքի յուրաքանչյուր հերթական կառուցապատման ժամանակ դիտվում են ծավալատարածական այնպիսի լուծումներ, որոնց համաձայն՝ պարսպի որոշակի հատվածներ ուղղակիորեն ընդգրկվում են կից շինությունների հատակագծային հորինվածքի մեջ՝ դառնալով վերջինիս օրգանական մասը, ստեղծելով կոտ մի ամբողջություն բլրի գագաթին:

Կիրառելով ավանդական կոնստրուկտիվ սկզբունքներ և ժամանակակից շինարվեստ՝ գագաթի հարթակը կառուցապատվում է քաղաքացիական շինություններով: Միջնադարյան հազարամյա շերտի տակ աղճատված անտիկ կառույցների հատվածական ուսումնասիրությունը դժվարեցնում է սրանց գործառական բնույթի լիարժեք բացահայտումը: Այսուհանդերձ, ըստ տեղադրության, շինարարական մշակույթի, մասամբ և հնագիտական նյութերի զուդորդման՝ ենթադրվում է, որ գագաթի արևմտյան հատվածի՝ ճյուղավորված, ներքին բաժանմունքներով մեծ շինությունը որոշակի հասարակական՝ հավանորեն վարչատնտեսական դեր է կատարել ամրոց-սրբավայրի համար⁶: Ընդ որում, տվյալ շինությունը նույն հատակագծով վերակառուցվում է վաղ միջնադարում՝ դառնալով թերևս Խոսրովաշեն առաջին կառույցներից մեկը:

Մ. թ. II դ. 60-ականներին Հայաստանը բռնազավթած հռոմեացիները կարևորում են շրջապատի վրա՝ Վաղարշապատ-Արտաշատ-Գառնի հաղորդակցության ուղիների հանգուցակետում, Դվին ամրոցի ունեցած դիրքային առավելությունը: Հնագիտական սակավ նյութերով անգամ ուրվագծվում է հռոմեական բանակի բենեֆիցիարիուսների ուղեցույց-ուղեկալ պահակակետ (statio)՝ բլրի գագաթին հրամանատարական դիտակետ, իսկ ստորոտին՝ վաղեմի սրբավայրում «պաշտամունքային կառույց»՝ Միթրային ձոնված զոհասեղանով⁷:

Սրբավայրի տարածքում և մերձակայքում մինչև օրս հայտնաբերվում են անտիկ՝ մ. թ. ա. II-մ. թ. III դդ. բնորոշ ճարտարապետական մանրամասներ, իսկ IV-V դդ. վաղմիջնադարյան գրեթե բոլոր մոնումենտալ շենքերի հիմնապատերի շարվածքում՝ կրկնակի օգտագործված սրբատաշ քարեր՝ հին սվաղի, ներկի, որմնանկարի հետքերով: Բազմազան կողապատկերներ ունեցող տուֆե, սպիտակ ավազաքարե, բազալտե և գրանիտե տարբեր տրամաչափի շուրջ երկու տասնյակ (այդ թվում՝ տորաձև, «աստիկական») սյունախարիսիսների քանակական ու ոճական հատկանիշների նույնիսկ պարզագույն համեմատությունը վկայում է այստեղ մասնագիտական բարձր մակարդակ

⁶ «Դվին, միջնաբերդի կենտրոնական հատվածի ընդհանուր հատակագծի վերակազմության փորձ (ըստ 1950-2013 թթ. պեղումների նյութերի համադրության)» Չափագրությունը՝ Կորյուն Ղաֆադարյանի (տե՛ս Քոչարյան Գ., Դվին հնավայրի շերտագրման ճշգրտումներ՝ ըստ 2013թ. պեղումների արդյունքների//Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Հայագիտություն, 2019, № 2, էջ 82, նկ. 1):

⁷ Հրամանատարական դիտակետի և «պաշտամունքային կառույցի» հնարավոր գոյությունը հավաստող փաստարկների մասին մանրամասն տե՛ս Քոչարյան Գ., Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ) // Պատմա-բանասիրական հանդես (հետայսու՝ ՊԲՀ), 2002, № 3, էջեր 209-213:

պահանջող, սրբատաշ քարերով որմնադրության գոյությունը: Դվինում, բացի տեղական սպիտակ ավազաքարից, օգտագործվել է նաև մերձերևանյան սև ու շիկավուն տուֆ և Գառնիից ձգվող անդեզիտաբազալտային շերտի մոխրագույն բազալտ:

Ի վերջո, այս բոլորը անտիկ դարաշրջանի ճարտարապետական-կառուցողական որոշակի մակարդակին բնորոշ՝ պաշտամունքային բնույթի քարաշեն կերտվածքների գոյության անառարկելի փաստեր են: Այսինքն՝ Դվինի առնվազն մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբից ի վեր հայտնի սրբավայրն իր գործառույթը տևականորեն պահպանում էր անտիկ ժամանակաշրջանում:

Դվին ամրոց-սրբավայրը և (Ագաթանգեղոսի հիշատակած) Տիր աստծուն ձուլված «Երազամույն տեղերը»⁸ իրենց դիցանվեր կաղնուտ-պատգամախոսարաններով, գտնվել են նույն տիրույթում և կազմել փոխկապակցված նույն կրոնապաշտամունքային համալիրը: Դվին տեղանվան ՀՆԽ *d^heun-հիմքից ծագած լինելու փաստը և հայ. Տիր/Տիր և՛ դիցանունի, և՛ դիցաբանական կերպարի նույն հնդեվրոպական ընդհանրությունից բխած լինելու իրողությունը վկայում են քննվող համալիրի պաշտամունքային ակունքների վաղեմության մասին⁹: Իրավամբ, մ.թ.ա. III հազ. և հատկապես մ.թ.ա. I հազ. սկզբի բազմահարուստ նյութական մշակություն տեսանելի են բնապաշտական հավատալիքների ավանդականության դրսևորումներ: Մ.թ.ա. X-VIII դդ. բնապաշտական աշխարհայեցողության պատկերում ուրվագծվում է *լուսավոր երկնքի* առանցքային դերն իր կենսական լույսի պաշտամունքի գաղափարով: Անտիկ շրջանին բնորոշ կրոնական սինկրետիկ հայեցողությամբ պայմանավորված՝ ակնհայտ է դառնում *հայ. Տիր-հուն. Ապոլոն - հռոմ. Միթրա լուսակիր եռյակի* համատեղումը հինավուրց սրբավայրում: Իսկ արդեն Հայոց դարձից հետո աստվածային պատգամների լույսով մարդկանց հոգին ու միտքը լուսավորողի հիշատակը հավերժացնող *Մր Գրիգոր Լուսավորիչ* կաթողիկե եկեղեցին է կառուցվում այս նույն Երազամույն տեղեր-Դվին սրբավայրում (բացառված չէ՝ ճիշտ Տիրի տաճարի տեղում): Հայրենի հնավանդ սրբավայրի գոյության տևականությունը պայմանավորված էր նրան վերագրվող աստվածային գործության՝ պաշտամունքային հիմնական գաղափարի՝ *լույսի երկրպագության մշտնջենականությամբ*¹⁰:

Մ. թ. IV դ. 30-ական թվականներին Խոսրով Կոտակ Արշակունին (330-338) արքունիքը Արտաշատից տեղափոխում է Դվին¹¹: Նա արքունի ապարանքը կառուցեց բլրի՝

⁸ Դեռևս Հայոց դարձի նախաշեմին գործող «Երազամույն տեղեր» սրբավայրի մասին տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանութ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջեր 436-438 (778, 779 ՃԸ):

⁹ Տե՛ս **Քոչարյան Գ. Գ.**, Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը // ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների (հետայսու՝ ԼՀԳ), 2000, № 2, էջեր 132-138: **Նույնի՝** Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում // ՀՀ ԳԱԱ ԼՀԳ, 2005, № 1, էջեր 130-141:

¹⁰ «Երազամույն տեղեր». Դվին ամրոց-սրբավայրում դրսևորված աշխարհայեցողական ըմբռնումների զարգացման ընթացքի մասին մանրամասն տե՛ս **Քոչարյան Գ. Գ.**, Դվին ամրոց-սրբավայրի մշտնջենական խորհուրդը, ՊԲՀ, 2021, №1, էջեր 180-191:

¹¹ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., ներած. և ծանոթ. Մտ. Մալխասյանի, Երևան, 1990, էջ 170 (III, Ը):

պարսպով պատսպարված գագաթին (պահպանվել են IV դ. «Արշակունյաց գահադահլիճի» եռանավ սրահի մնացորդները)¹², իսկ հարավարևմտյան ստորոտին՝ հնագույն սրբավայրում նոր դավանանքի հոգևոր կենտրոնի սկիզբը դրվեց:

Խոսքով Կոտակը իր կաղնետունկ պարսպապատ անտառներն է հիմնում՝ նախկին կաղնուտ-պատգամախոսարաններն ընդգրկելով¹³: Անտառներից մեկը արքան կոչեց՝ «Տաճար մայրի»=«Կաղնու տաճար», որը տեղի նվիրական կաղնուտների պաշտամունքի տակավին չմոռացված հիշատակների բացահայտ արձագանքն էր: Իսկ մյուսը՝ որպես արքայի «հանգստի ու հաճույքի վայր»=պարադիս՝ կոչեց *Խոսրովակերտ*: «Պարադիսային» հնավանդ մշակույթի ակունքները Հայկական լեռնաշխարհում վկայված են մ. թ. ա. I հազ. սկզբներից և տևականորեն շարունակվում են հայոց արքայատոհմերի շրջանում (հմմտ. բնապատկերային ճարտարապետության ավանդական սկզբունքներով կերտված՝ Ռուսա Առաջինի, ապա՝ Երվանդ Վերջինի, Արտաշես Առաջինի, Տիգրան Մեծի, Խոսրով Կոտակի համալիրները)¹⁴:

Եզրահանգում. Խոսքով Կոտակի քաղաքաշինական այս ամբողջական, կուռ ծրագիրը կազմված էր ավանդական մոտեցմամբ, խարսխված էր խորհրդապաշտական հին ընկալումների և ըմբռնումների վրա: Այսուհանդերձ, *Դվին ամրոց-սրբավայր+Երազանույն տեղերը*, արքան վերստին սրբազործելով, նորովի իմաստավորեց և արժևորեց՝ որպես *արքայանիստ համալիր կառույց*: Սա անվերապահորեն Նոր դավանանքի հավատացյալների վրա բարոյահոգեբանական ներգործության խորապես գիտակցված մարտավարական խելամիտ քայլ էր՝ հեթանոսական մշակույթային ժառանգականությունից քրիստոնեականին անցման աստիճանական մեղմացման դրսևորում:

Դվին բլրի գագաթին արքունի ապարանքի կառուցմամբ մարմնացավ աշխարհիկ իշխանությունը, իսկ ստորոտին՝ հնագույն սրբավայրում, եկեղեցիների կառուցմամբ ստեղծվեց վաղքրիստոնեական նշանակալի հոգևոր կենտրոններից մեկը, ուր և 470-ական թթ. Վաղարշապատից տեղափոխվեց կաթողիկոսական աթոռը: Այսպիսով, Դվինում կենտրոնացավ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունը:

Դվինի քաղաքայնացման ընթացքում՝ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն խորհրդանշող ամրոց-սրբավայր գույգի ավանդապահ իրողությունը փաստորեն նախապայման հանդիսացավ «երկբնեո կառուցվածք»¹⁵ ունեցող արքայանիստ քաղաքի կազմավորման, կայացման համար:

¹² Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. II, Երևան, 1982, էջեր 89-96:

¹³ **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, բնագիրը Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի. Երևան, 1990, էջ 170 (III, Ը.), տե՛ս նաև **Քոչարյան Գ.Գ.**, «Տաճար մայրի» կաղնետունկ անտառապուրակ // Հանդես ամսօրեայ, 2004, թիւ 1-12, էջեր 415-428:

¹⁴ Արքունի ապարանքի + որսատեղ-անտառապուրակի համալիր կառույց=պարադիսների մասին մանրամասն տե՛ս **Քոչարյան Գ.Գ.**, Անտիկ Դվինը ամրոց-սրբավայրից արքայանիստ քաղաք // Բանբեր հայագիտության, 2014, № 1, էջեր 35-36:

¹⁵ Քաղաքի ճարտարապետական կառուցվածքում երկու իշխանությունների ունեցած ծագումնաբանական-կազմաբանական նշանակության մասին տե՛ս **Ջարյան Ա.**, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986, էջեր 66-67 և այլն:

КРЕПОСТЬ-СВЯТИЛИЩЕ ДВИН В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Кочарян Г. Г.

Ключевые слова: *крепость-святилище, последовательное развитие, историко-культурный контекст, светская и духовная власть, «двухполюсный» престольный город.*

Сравнительный анализ результатов исследования письменных и археологических источников позволяет проследить процесс последовательного развития крепости-святилища Двин в историко-культурном контексте. Двин был крепостью-святилищем с III тыс. до н. э. Та же пара как крупный административный и религиозный центр наглядно проявляется в эпоху раннего железа (X-VIII вв. до н. э.).

В античный период во II в. до н. э. в связи с основанием столицы Арташат восстанавливается крепость-святилище Двин (разоренный в первой половине VIII в. до н. э. во время урартских военных походов). На массивном каменном фундаменте, окружающем вершину Двинского холма, перестраивается мощная крепостная стена из сырцовых кирпичей, а у подножья холма продолжает функционировать традиционное святилище.

В 30-ые годы IV в. Хосров Котак Аршакид (330-338 гг.) перенес царский двор из Арташата в Двин. Огороженная площадка на вершине холма застраивается дворцовыми постройками (сохранились остатки «тронного зала Аршакидов»), а в древнейшем святилище устанавливается начало формирования одного из значительных раннехристианских духовных центров региона. Особый потенциал традиционной крепости-святилища Двин -совмещающий в себе светскую и духовную власть - явился решающей предпосылкой для становления «двухполюсного» престольного города Двин.

THE FORTRESS-SANCTUARY DVIN IN HISTORICAL AND CULTURAL CONTEXT

Kocharyan G. G.

Key words: *fortress-sanctuary, successive development, historical and cultural context, secular and spiritual powers, “two-polar” royal city.*

The comparative analysis of the results of investigations based on archaeological and written sources enable to reveal the process of successive development of the fortress-sanctuary Dvin in historical and cultural context. Dvin was a fortress-sanctuary since the 3rd millennium BC. The same pair was manifested most obviously as the considerable administrative and religious centre in the Early Iron Age (10-8th centuries BC).

In the Classical period in the 2nd century BC in connection with the foundation of capital Artashat was restored the fortress-sanctuary Dvin (destroyed and burnt in the 8th century BC by the Urartian military campaign). Thick mud brick walls were rebuilt on the massive stone base around the hilltop of Dvin, and the traditional sanctuary known since the 1st millennium BC had been functioning on the hill-foot.

Arshakid king Khosrov Kotak (330-338 AD) transferred the royal court from Artashat to Dvin in the thirties of the 4th century AD. On the hilltop platform the royal structures were built (have been preserved the remains of the “Arshakids’ throne-hall”), and in ancient sanctuary the process of formation one of the most important Early Cristian cultic centre was started.

A special potential of the traditional fortress-sanctuary Dvin (combining the secular and spiritual powers at the same time) became decisive precondition for establishing the “two-polar” royal city Dvin.

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն

1. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, ԵՃ հրատ., 1983:
2. Զարյան Ա., Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1986:
3. Խանգաղյան Է. Վ., Մկրտչյան Կ. Հ., Պարսամյան Է. Ս., Մեծամոր, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1973:
4. Խանգաղյան Է. Վ., Էլառ-Դարանի, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1979:
5. Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. II, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:
6. Մարտիրոսյան Հ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտահայկական կրկնակները, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1973:
7. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1990:
8. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՃ հրատ., 1990:
9. Քոչարյան Գ. Գ., Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը // ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2000, № 2, էջեր 132-138:
10. Քոչարյան Գ., Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ) // Պատմա-բանասիրական հանդես, 2002, № 3, էջեր 206-214:
11. Քոչարյան Գ., «Տաճար մայրի» կաղնետունկ անտառապուրակ // Հանդես ամսօրեայ, 2004, թիւ 1-12, էջեր 411-428:
12. Քոչարյան Գ. Գ., Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում // ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2005, № 1, էջեր 130-141:
13. Քոչարյան Գ., Անտիկ Դվինը ամրոց-սրբավայրից արքայանիստ քաղաք, Բանբեր հայագիտության, 2014, № 1, էջեր 26-46:
14. Քոչարյան Գ., Դվին բազմաշերտ հուշարձանի ձևավորման ընթացքը // Հանդես ամսօրեայ, 2017, թիւ 1-12, էջեր 1-20:
15. Քոչարյան Գ., Դվին հնավայրի շերտագրման ճշգրտումներ՝ ըստ 2013թ. պեղումների արդյունքների, Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Հայագիտություն, 2019, № 2, էջեր 76-83:
16. Քոչարյան Գ., Դվին ամրոց-սրբավայրի մշտնջենական խորհուրդը // Պատմա-բանասիրական հանդես, 2021, № 1, էջեր 180-191:
17. Кушнарева К. Х. Древнейшие памятники Двина. Ереван. Изд-во АН Армянской ССР. -1977.

Ընդունվել է՝ 20. 08. 2021

Գրախոսվել է՝ 01. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Գայանե ՔՈՉԱՐՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, էլ. huugje`vruyr 2001@yahoo.com